

Suomen kielen kohteliaisuusstrategiat

1. Kohteliaisuus ja sen ilmaiseminen

Kohtelias kielenkäyttö merkinnee useimmille lähinnä sellaisten kohteliaisuusfraasien kuin *kiitos*, *anteeksi* ja *näkemiin* käyttämistä ja tilanteen vaatimaa kohteliasta puhuttelua, esimerkiksi teitittelyä. Fraasit ovatkin oivia kielenkäyttö- ja kohteliaisuusstrategioita. Ne ovat kielenkäytön rutiineja, vakiintuneita ilmauksia, joita toistetaan arkisissa puhetilanteissa ja joiden käyttö on enimmäkseen opitun tavan noudattamista. Ovatko kohteliaisuusfraasit ensi sijassa kohteliasta käyttäytymistä vai puhetta, sitä on vaikea määritellä, sillä ne tuntuvat olevan molempia.

Kielellinen kohteliaisuus ilmenee kuitenkin muillakin tavoin kuin fraaseina. Kohteliaisuuden ilmaisukeinoiksi tarjoutuvat monet suomen kielen muodot ja rakenteet. Kieliopilliset keinot, joita tarkoitukseni on tässä artikkelissa tarkastella, eivät ole niin vakiintuneita eivätkä niin kiinteitä kohteliaisuuden ilmaisimia kuin kohteliaisuusfraasit. Ilmaisukeinojen esittelyn taustaksi on tarpeen lyhyesti tarkastella sitä, mistä kielellisessä kohteliaisuudessa ja itse kohteliaisuusilmiössä on kysymys.

Englantilaisen kielentutkijan Geoffrey N. Leechin käsityksen mukaan arkikeskustelutkin ovat retoriikkaa. Retoriikalla Leech ei tarkoita taitavuutta puheiden pitämisessä, vaan ylipäänsä vaikuttamaan pyrkivää kielenkäyttöä. (Leech 1983, 15 — 16.) Monesti puhujilla on päämäärä, jotka he haluavat saavuttaa mutta joiden saavuttaminen ei onnistu ilman muiden ihmisten apua. Joskus pyyntö saattaa merkitä vastapuolelle suurta vaivannäköä, ja silloin puhujan on viisasta ja tarpeellista miettiä, miten asian voisi sanoa niin, että puhuteltava suostuisi eikä loukkaantuisi. On tarkoin harkittava, miten voisi lähestyä toista pakotamatta ja kohteliaasti, ilman että pyyntö käsitettäisiin tungetteluksi tai vallankäytöksi.

Yleensä ilmaisemisiongelmat nousevat puhujan tietoisuuteen joissakin erityistilanteissa. Puhetilanteen luonne heijastuu kielenkäyttöömme, mutta toisaalta puhujina ja keskustelun osanottajina me itse vaikutamme siihen, millaiseksi, esim. kuinka muodolliseksi, puhetilanne muotoutuu. Pyyntöjen esittämisen kannalta hankalimmiksi koetaan sellaiset puhetilanteet, joissa puhujat ovat keskenään vieraita ja statukseltaan eriarvoisia. Kuitenkin myös puheena oleva asia vaikuttaa ilmaisuun, varsinkin jos asia on jollakin tavalla ikävä tai arkaluonteinen. (Brown—Levinson 1978, 79, 85 — 86.) Tuttavalta voi helposti pyytää kirjan lainaksi, mutta vaikeampi on anoa johtajalta palkankorotusta. Jälkimmäinen on hankala tilanne sekä johtajalle että alaiselle, sillä molempien kasvot ovat uhattuina. Alainen pyrkii perusteluillaan suostuttelemaan johtajaa, ja johtaja pohtii, miten hän voisi kohteliaasti kieltäytyä, ellei hän aio suostua korotukseen.

Kun puhuja tarvitsee kohteliaisuutta päästäkseen tavoitteisiinsa, ts. kun hänen tarkoituksensa ei ole pelkästään olla kohtelias, hän käyttää kieltä strategisesti. Kohteliaisuudesta tulee tällöin väline eikä se ole enää itseisarvo. Vaikka puhuja jossain määrin miettiikin, miten sanottavansa sanoisi, on ilmaisu kuitenkin melko automaattista. Kielenkäyttäjät ovat tunnetusti taipuvaisia omaksumaan erilaisia kielenkäytön strategioita, jotka sopivat kunkinhetkiseen viestintätilanteeseen (Yli-Vakkuri 1986, 9). Strategiat ovat syvällä kielitajussamme, eikä niitä pidäkään moittia kielelliseksi vehkeilyksi tai likaiseksi kielipeliksi, sillä ne tarkoittavat vain valintojen tekemistä erilaisten ilmausten välillä.

Penelope Brownin ja Stephen Levinsonin teorian (1978) mukaan kohteliaisuuden ilmaisemisen perusmotiivi ovat kasvot, joiden menettämistä yritetään uhkaavissa tilanteissa estää. Brownin ja Levinsonin mukaan kaikki ihmiset ovat januskasvoisia, sillä kasvoilla tarkoitetaan yhtäältä henkilön persoonaa, toisaalta imagoa, ulkoista minää, julkiminaa. Näistä kahdesta puolesta muodostuvat kasvot, jotka tarvitsevat hyväksyntää ja suojelua ja joiden kukaan ei soisi joutuvan vaaraan. Kohteliaisuutta voisikin luonnehtia kasvojen lepyttelyksi ja hoivaamiseksi. (Brown—Levinson 1978, 66 — 67.)

Molemmat kasvojen puoliskot vaativat omanlaistaan lepyttelyä. Kohteliaisuutta voidaan ilmaista osoittamalla vastapuolelle myötätuntoa ja empaattisuutta, esimerkiksi huomaamalla toisen uusi kampausta tai kehumalla tämän onnistunutta puhetta. Kohteliaisuus on silloin myötätuntoista. (Brown—Levinson 1978, 106 — 134.) Tässä yhteydessä en käsittele myötätuntoista kohteliaisuutta tämän enempää, sillä sen kielelliset realisaatiot ovat hyvin monenlaisia, yleensä tilannesidonnaisia ja spon-

taaneja lausumia, joita on hankala luokitella tai systemoida. Sen sijaan keskityn käsittelemään tungettelematonta kohteliaisuutta.¹

Tungettelematon kohteliaisuus kohdistuu yksilön julkiminään, jonka vaatimukset ovat näennäisesti paljon suuremmat kuin persoonan. Joissakin tilanteissa on näet osattava olla (muodollisen) kohtelias ja osattava käyttäytyä hyvin. Julkiminällä tarkoitetaan myös yksilön vapautta määrätä omista asioistaan ja tekemisistään, ja sitä puhujan, varsinkin pyyntöjen tai kehotusten esittäjän, on syytä kunnioittaa. (Brown—Levinson 1978, 134 — 215.) Jos julkiminä ei saa tarvitsemaansa kunnioitusta, määritellään loukkaus tungetteluksi, kun taas persoonan saama kielteinen palaute on pahimmillaan lähinnä vihaa.

Brownin ja Levinsonin teorian pohjalta kohteliaisuus on myötätunnon osoittamista ja tungettelemattomuutta. Leech määrittelee sen tahdikkudeksi, anteliaisuudeksi, hyväksyvyydeksi ja vaatimattomuudeksi sekä yksimielisyyden ja sympatian osoittamiseksi (Leech 1983, 133 — 139). Määritelmät ovat pitkälti yhtenevät. Ne suomen kielen kieliopilliset keinot, joilla erilaisia kohteliaisuuden merkityksiä voidaan saada aikaan, olen ryhmitellyt tekstuaalisiin ja metatekstuaalisiin. Havainnollistamaan tarkoitettut esimerkit ovat peräisin Ilmari Turjan ja Mika Waltarin näytelmistä.

2. Tekstuaaliset kohteliaisuuden ilmaisekeinot

2.1. Kimperatiivi

Sivistyneen yhteisön tyypillisimpänä toimintakehotustapana pidetään käskyn ilmaisemista kysyvästi (Green 1975, 121). Toissijaiset käskyt tai oikeammin kehotukset ovat suomessa *-ko/-kö*-kysymyksen muotoisia, ja niistä käytetään nimitystä *kimperatiivi* (mm. Matihaldi 1979 < engl. *whimperative*, mm. Green 1975). Kimperatiiveja ovat esimerkiksi seuraavat:

Karsta: — — Hakeekos Fiina minun tohvelini ja tikapuut ja nuppi-neuloja. (T 32)

II professori: — — Kuule, voisitko selittää vielä kerran. (WK 121)

¹ Termi *tungettelematon kohteliaisuus* on hieman hankala ja monimutkainen. Auli Hakulinen (1987, 66) on esittänyt vaihtoehdoksi termiä *etäkohteliaisuus*. En kuitenkaan käytä sitä, sillä mielestäni se vie ajatuksen liiaksi pois välittömästä, kasvoittaisesta vuorovaikutuksesta.

Kimperatiivien kohteliaisuutta voidaan tutkia niihin annettavien vastausten avulla. Suoran käskyn esittäjä odottaa käskyynsä vastaukseksi toimintaa. Sitä vastoin kimperatiivia käyttämällä puhuteltavalta ikään kuin kysytään hänen mielipidettään sen sijaan, että häntä vain käskettäisiin. Kehotuksissa on siis vapaaehtoisuuden leima. Aidon kysymyksen näköiseen ilmaukseen vastapuolen on mahdollista ylipäätään vastata ja vielä valita vastaukseksi ”kyllä” tai ”ei”; kirjaimellisesti vastapuolen ei odoteta toimivan välittömästi. (Vrt. Leech 1983, 120; Searle 1975, 74 — 75.)

Kehotukset ja pyynnöt antavat puhujan asemasta todellisuudesta poikkeavan kuvan. Kiertoilmauksin puhuja voi häivyttää todellisen valtansa tai tavoittelemansa vallan. Samalla puhujan autoritaarisuus vähenee, ja hän voi ilmaista, että hän antaa kuulijalle valintamahdollisuuksia eikä pakota tätä.

Kimperatiivien käyttämistä rajoittaa se, että puhujien on oltava kuulo- tai näköetäisyydellä toisistaan, jotta ilmaus ymmärrettäisiin tois-sijaisesti kehotukseksi eikä aidoksi kysymykseksi (vrt. Hakulinen—Karlsson 1979, 287).

2.2. Konditionaali ja jos-lause

Konditionaali on tavallisin tapa tehdä ilmauksesta ehdollinen. Ehdolliset ilmaukset ovat kohteliaita siksi, että ne eivät pakota puhuteltavaa, ti-vaa vastausta eivätkä ole jyrkkiä. Toista henkilöä puhuteltaessa kondi-tionaali vähentää ilmauksen tungettelevuutta.

Konditionaalista ilmauksesta välittyy se vaikutelma, että puheena olevan asian toteutuminen riippuu jostakin ehdosta, jota ei kuitenkaan lausuta (Penttilä 1963, 476). Esimerkiksi kohteliaissa ehdollisissa keho-tuksissa puhuja antaa vastapuolen ymmärtää, ettei hän ole varma siitä, miten vastapuoli aikoo toimia. Siten vastapuolella on mahdollisuus myös kieltäytyä.

Konditionaali yksin tai yhdessä muiden keinojen kanssa ilmaisee kohteliaisuutta seuraavissa esimerkeissä:

Fors: Jättäisitte edes minun yksityisasiani rauhaan. (T 289)

Heroja: Jokohan piirimies olisi tullut? (T 237)

Fiina: Päivällinen olisi jo valmis. (T 33)

Samanlainen ehdollisuus, joka saadaan aikaan konditionaalilla, välittyy myös kehotuksen funktiossa olevista *jos*-lauseista:

Nti Veldan: — — Jos rouva Äyrämö koettaisi syödä vähän — (WT 87)

Karsta: — — Jos Fiina sanoo hänelle. (T 34)

Edelliset *jos*-lauseet ovat elliptisiä, sillä ne esiintyvät ilman päälauseetta. Konditionaaliset *jos*-lauseet muistuttavat toivomuksia, jotka kehotuksina ovat erittäin lieviä. Kohteliaina kehotuksina voidaan pitää myös ilmauksia, joissa *jos*-lause on täydellisen virkkeen ehto ilmaisevana sivulauseena, ts. perusfunktiossaan; esim.

Reportteri: — — Ja jos asetat koneen tuohon nurkkaan, noin vinosti oveen päin, niin nappaamme hänestä kuvan juuri hänen astuessaan sisään. (WK 69)

Kehotuksina tällaiset ilmaukset ovat kuitenkin lähinnä vihjeitä, sillä lauseissa tai *jos*-sanan käytössä ei ole mitään, mikä viittaisi kehotustulkintaan. Se on tehtävä keskustelun periaatteiden tai tilanteen perusteella.

2.3. *Kieltosana*

Ilmauksen ilmiänsuuntaa paljastuu monimutkainen systeemi, kun kohteliaisuuden vaikutelmaa on synnyttämässä kieltosana. Kiellon peruserkitys on ilmaista, että ilmauksen propositionaalinen sisältö ei ole tosi. Toissijaisesti kieltä käytetään affektiivisten merkitysten aikaansaamiseksi. Affektiivisilla merkityksillä tarkoitetaan ekspressiivisiä tai emotionaalisia merkityksiä, joista välittyvät puhujan persoonalliset tunteet ja asenteet itsensä, kuulijan tai puheenaiheen suhteen. Tavallisesti affektiivinen teho saadaan aikaan kääntämällä ilmaisun merkitys päinvastaiseksi (Yli-Vakkuri 1986, 229). Esimerkiksi retorinen kysymys *Olisiko tuo nyt kannattanut* merkitsee 'ei olisi kannattanut'.

Kohteliaisuus on yksi kieltosanan synnyttämistä affektiivisista merkityksistä. Kieltosana ilmaisee kohteliaisuutta havaintojeni mukaan miltei aina kimperatiiveissa, kysymyksen muotoisissa kehotuksissa, esimerkiksi lauseissa

Kosonen: — — Eikö isännän sopisi tulla ensi viikolla, niin saataisiin paperit kuntoon? (T 197)

Rouva Louhisto: — — Tulinkin pyytämään, ettekö voisi kirjoittaa lehteen siitä. (T 290)

Kielteisiin kysymyksiin sisältyy vahva oletus siitä, millainen on kysymykseen saatava vastaus. Tavallisesti kielteiskysyvään ilmaukseen odotetaan myönteistä vastausta, koska ilmaus saa monesti myönteisiä tulkin-toja. Kirjaimellisesti kielteiset kysymykset kuitenkin ennakoivat voimakkaasti vastausta 'ei'. Tähän perustuukin kielteiskysyvien ilmausten kohteliaisuus.

Kieltolauseeseen on puhuteltavan helppo vastata kieltävästi, ts. kuulija voi luontevasti kieltäytyä noudattamasta puhujan esittämää kehoitusta. Puhuja puolestaan haluaa strategisesti antaa puhuteltavalle kieltäytymismahdollisuuden, sillä hän ei halua pakottaa kuulijaa vaan pikemminkin taivutella tätä kohteliaasti. Tällaisesta puhujan asenteesta käytetään nimitystä kohtelias pessimismi (Brown — Levinson 1978, 178).

2.4. *Verbiketjut*

Klassiset Gricen maksiimit ohjaavat keskustelijoita ilmaisemaan sanottavansa tarpeeksi informatiivisesti, pysymään totuudessa, pysymään asiassa sekä välttämään epäselvyyttä ja monimerkityksisyyttä (Grice 1975, 45—46). Suora puhe saattaa noudattaa näitä ohjeita, mutta kohteliaisuuden ilmaiseminen rikkoo auttamatta Gricen sääntöjä.

Kohteliaisuutta voidaan ilmaista esimerkiksi välttämällä koskettelemasta varsinaista asiaa, jolloin rikotaan ainakin kvantiteetin ja relevanssin periaatteita. Keinoksi tarjoutuvat modaaliset verbit *voida*, *taitaa* ja *mahtaa*, jotka valtaavat taipuvan predikaattiverbin paikan. Vaihdoksen motiivina on pyrkimys kohdistaa huomio epäolennaiseen. Niinpä lauseessa *Kuule, voisitko selittää vielä kerran!* puhuja kysyy, osaako puhuteltava toimia tai kykeneekö hän toimimaan tai onko hänen mahdollista toimia pyydetyllä tavalla, sen sijaan että hän esittäisi suoran käskyn (*Selitä vielä kerran!*). Kysymällä tahallaan epäolennaista tietoa puhuja välttyy käskemästä eikä hänen tarvitse suoranaisesti korostaa toimintaa, josta aiheutuisi puhuteltavalle vaivaa (House — Kasper 1981, 166; Searle 1975, 65).

Verbiketjun voivat pääverbin kanssa muodostaa myös verbit *tahtoa* ja *viitsiä*, esim.

Valokuvaaja: Tahtoisitteko asettua tuohon äitinne rinnalle. (WK 75)
 Jokke: — — Tämä on varmasti kauhean epäkohteliaista, mutta ettekö te viitsisi sanoa, missä minä olen. (WY 18)

Lauseissa puhuja kirjaimellisesti tiedustelee puhuteltavan halukkuutta toimia pyydetyllä tavalla. Verbiketju tuo ilmaukseen kohteliaisuuden ja tungettelemattomuuden sävyn.

2.5. *Potentiaali ja pragmaattisesti käytetyt adverbit*

Useimmat kieliopilliset muodot toimivat kohteliaisuutta ilmaistessaan toissijaisessa tehtävässä, ja usein pragmaattisen merkityksen pohjana on

muodon perusmerkitys. Potentiaali ilmaisee episteemistä mahdollisuutta ja sen tunnusaineksen perusmerkitys on 'todennäköinen', 'luultava' (Hakulinen — Karlsson 1979, 247). Tällainen merkityssisältö sopii käytettäväksi silloin, kun on ilmaistava tahallista arvelua tai strategista epävarmuutta, ts. tungettelemattomuutta.

Potentiaali tuo lauseisiin kysymyksen ja arvelun sävyn ja samalla lieventää ilmausten jyrkkyyttä. Kehotus tai väite voidaan pehmentää potentiaalilla esimerkiksi seuraavaan tapaan:

Varavaara: En luule teidän oikein ymmärtävän, vaikka selittäisin.
Tuskin lienette lukenut niin paljon matematiikkaa. (WK 34)

Potentiaali on kohteliaisuuden ilmaisukeinona melko harvinainen niin kuin puhekielessä yleensäkin. Tavallista on, että se korvataan kohteliaisuuden ilmaisutarkoituksessakin analyttisillä keinoilla, esimerkiksi sanoilla *ehkä* tai *kai*, joilla on sama merkitys kuin potentiaalinnäköisellä. Ilmauksen strategisia sävyjä on usein vaikea erotella, sillä ne kietoutuvat monissa tapauksissa toisiinsa. Sanat *ehkä* ja *kai* saavat aikaan sen, että kohteliaat lauseet ovat sävyiltään yhtäaikaa arvelevia ja kysyviä:

Reportteri: — — Ehkä professori tahtoisu muutamin sanoin selostaa — (WK 78)

Reportteri: On kai tämä professori Varavaaran huvila? (WK 67)

Jotkin arvelut saavat kontekstissaan kehotuksen merkityksen. Tosin sävy on arveluissa hyvin lievä, ovathan lauseet itse asiassa toissijaisia toteamuksia (vrt. Matihaldi 1979, 113). Käskyinä arvelut ovatkin lähinnä ehdotuksia tai lieviä kehotuksia, esim.

Airi: — — Ehkä tahdotte levätä hetkisen! (WT 86)

Rouva Rask: Ehkä haluat mennä nukkumaan oikein vuoteeseen. (T 144)

Ehdotukset eroavat muista käskytyypeistä siten, että niihin sisältyy merkityksellistä 'tekeminen hyödyttää kuulijaa' (Green 1975, 123; Matihaldi 1979, 163). Esittämällä ehdotuksensävyisen toimintakehotuksen puhuja pyrkii antamaan sellaisen vaikutelman, että kyseessä on kuulijan edun mukainen toiminta (vrt. Leech 1983, 133—134).

2.6. Passiivi ja geneerinen yksikön kolmas persoona

Vaikka tässä yhteydessä ei varsinaisesti käsitellä kohteliaista puhuttelua, tärkeinä kohteliaisuuden ilmaisukeinoina ei voi jättää mainitsematta geneeristä yksikön kolmatta persoonaa ja passiivia, jotka ovat keinoja epämääräistää persoona. Kohteliaisuutta tutkineet Brown ja Levinson ovat

havainneet, että impersonalistaminen on ympäri maailmaa eri kulttuureissa käytetty tapa ilmaista kohteliaisuutta; se on siis jossain määrin universaali piirre (Brown—Levinson 1978, 195—199).

Impersonalistaminen on välttelyn tekniikkaa parhaimmillaan. Kysymys on siitä, että vältetään mainitsemasta spesifinen persoona. Yleispersoonalla viitataan joko puhuteltavaan, itseän tai molempiin, niin että ei jouduta kohdistamaan sanoja erityisesti kehenkään.

Inklusiivisissa passiivikehotuksissa passiivi viittaa sekä puhujaan että puhuteltavaan:

Rva Luuste: Ei viitsitä penkoa vanhoja asioita. (WY 22)

Juho: Pelataan me, saat sinäkin vähän ruumiinliikuntaa. (T 101)

Tällainen passiivin käyttö on hyvin tavallista puhekielessä (Matihaldi 1979, 140; Penttilä 1963, 473). Inklusiivisten passiivikehotuksen kohteliaisuuden sävy ei ole kovin voimakas, vaan se lähenee akselin neutraali — kohtelias neutraalia päätä. Aktiivimerkityksisen passiivin syntymisen ja yleistymisen syynä lienee joka tapauksessa kohteliaisuus. Nirvi esitti jo vuonna 1947, että passiivi on tullut korvaamaan monikon ensimmäisen persoonan imperatiivia siitä syystä, että kyseinen imperatiivimuoto on raskaspäätteisenä kohdistanut huomiota liiaksi persoonaan ja siten ollut tungetteleva (Nirvi 1947, 43).

Passiivilla viitataan usein myös pelkästään puhuteltavaan. Helposti loukkaaviksi tulkittaviin kieltoihin tällainen persoonan verhoaminen sopii erityisen hyvin. Toisaalta myös silloin, kun ei tiedetä, miten vierasta puhuteltaisiin, voidaan käyttää passiivia, esim. seuraavaan tapaan:

Margit: Jussi, ei puhuta roskaa. (T 275)

Rva Rask [puhuttelee vierasta]: Käydään tänne sisään, olkaa hyvä. (T 129)

Edellä puheena olleen kieliopillisten muotojen toissijaisen käytön tavoin myös geneerisen persoonan käyttö kohteliaisuuden ilmaisemiseen on suomessa kehittynyt vieraiden kielten mallien mukaan: siinä, missä esim. englannissa on sana *you* tai *we*, on suomessa usein geneerinen yksikön kolmas persoona. Esimerkiksi seuraavassa lauseessa voisi olla kysymys kenestä tahansa, mutta tilanneyhteyden perusteella ilmaus voidaan tulkita puhuteltavalle sanotuksi ja tähän viittaavaksi:

Särkelä: Sitten sopii istua, jos on oikein asiaa. (T 175)

2.7. Varaukset

Suomalainen puheilmapisto on melko herkkä. Jopa vihjaus omaan itseän saatetaan tulkita itsekorostukseksi ja sen tähden tungetteluksi. Joskus

on kuitenkin viisasta puhua nimenomaan itsestään, vaikka tarkoittaisikin puhuteltavaa. Lausuman ilmaiseminen omiana mielipiteenä on näet keino olla tungettelematta. Jos on aihetta moittia tai jos on pakko sanoa jotakin ikävää — pahimmassa tapauksessa puhuteltavasta — tai jos on aikeissa esittää arkaluonteisen kysymyksen, voi sanoa sanottavansa varauksellisesti. Varauksiksi voidaan nimittää ilmauksia, joiden merkitys on 'minun mielestäni'. Esimerkkilauseissa toimivat varauksina sellaiset ilmaukset kuin *pelkään*, *minua hämmästyttää* ja *minä en tosiaan jaksa ymmärtää*:

Äyrämö: Asiat ovat vähän muuttuneet kaupungissa siitä, kun viimeksi kävit. Pelkään, että et oikein osaa sopeutua uusiin olosuhteisiin. (WT 68)

Raitanen: Minua hämmästyttää, että syyttäjä nyt yht'äkkiä heittäytyy puolustajaksi. Ei se ole hänen tehtävänsä, vaan syyttäminen. (T 95)

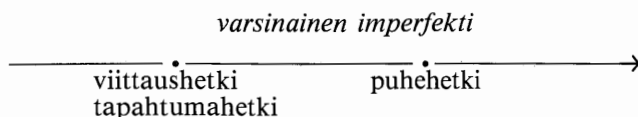
Merja: Minä en tosiaan jaksa ymmärtää, miksi et halunnut mennä naimisiin hänen kanssaan. (WY 51)

Varauksissa on joko loogisena tai kieliopillisena subjektina yksikön ensimmäinen persoona. Negatiivissävyisissä varauksellisissa ilmauksissa puhuja ikään kuin varaa vastapuolen puutteet omikseen ja välttyy näin sanomasta ääneen, että vastapuoli ei esimerkiksi ymmärrä tai osaa jotakin.

2.8. Imperfekti

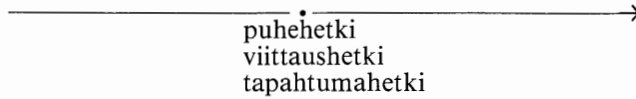
Tungettelemattomuus merkitsee pitkälti samaa kuin etäännyttäminen. Niinpä useimmat kieliopilliset keinot välttää tungettelua ja osoittaa kohteliaisuutta etäännyttävät keskustelijoita tai säilyttävät heidän välillään sopivan etäisyyden. Konditionaali ja potentiaali etäännyttävät tekemisen esittämällä tosiasiat ehdollisina tai arvelevina; silloin etäännytetään modaalisesti. Tämän lisäksi voidaan etäännyttää myös temporaalisesti, jolloin ilmauksessa tungettelemattomuuden sävyn aikaansaamiseksi käytetään epäodotuksenmukaista aikamuotoa, tavallisimmin imperfektiä (vrt. Yli-Vakkuri 1986, 179).

Peruskäytössä imperfektin viittaushetki on puhehetkestä katsoen menneessä ajassa, ja tapahtumahetki ilmaistaan samanaikaisena viittaushetken kanssa (Hakulinen—Karlsson 1979, 246—247):

Kohteliaisuuden imperfektin toimintamekanismi taas on sellainen, että imperfekti toimii preesensin funktiossa, jolloin puhe-, viittaus- ja tapahtumahetket ajoittuvat samaksi (vrt. Hakulinen—Karlsson 1979, 247):

kohteliaisuuden imperfekti

Penttilä (1963, 474) nimittää poikkeavasti käytettyä imperfektiä suhteutusimperfektiksi ('imperfectum coherens'). Tarkoittaessaan nykyhetken tapahtumaa puhuja suhteuttaa sen imperfektiä käyttämällä asiaan, joka on ollut aikaisemmin puheena tai jota hän oli mielessään aikaisemmin ajatellut. Kohteliaisuuden imperfekti esiintyy esimerkiksi seuraavassa lauseessa:

Rva Luuste: Oh, anteeksi, en aavistanut, että täällä oli vieras. (WY 20)

Imperfektillä puhuja haluaa sanoa, että hänen olisi ehkä pitänyt tietää, että talossa on vieras. Yleensä imperfekti tulkitaan toissijaiseksi kontekstin perusteella, mutta tulkintaa voivat olla helpottamassa myös nykyhetken viittaavat ajanmääritteet, esim. sanat *täällä* ja *tässä*.

Imperfektiä käytetään myös silloin, kun vastapuolelta kysytään jotakin hänestä itsestään. Sopimatonta lähestymistä vältetään imperfektin avulla tiedusteltaessa puhuteltavan nimeä:

Rva Rask: Mikä isännän nimi olikaan? (T 129)

Rva Luuste: Mutta rakas Eero —— olithan sinä Eero, eikö niin —— (WY 21)

Tällaisetkin imperfektit ovat suhteutusimperfektejä: ne ilmaisevat kysyjän nolostelevan sitä, ettei hän muista puhuteltavan nimeä, vaikka on sen aikaisemmin kuullut.

2.9. Liitepartikkelit

Harmonian säilyttämiseksi ja ristiriitojen välttämiseksi kannattaa kielenkäyttäjän olla lausumatta kategorista käskyä, ellei käskeminen ja käskettävänä oleminen kuulu hänen rooliinsa tai ellei käskijä ole hengenvaarassa. Edellä on lueteltu monia keinoja, joiden avulla pyyntö tai kehotus voidaan esittää kohteliaasti ja pakottamatta. Useimmissa tapauksissa käsky on muunnettu toiseksi ilmaukseksi, esim. kysymykseksi.

Suomen kielessä voidaan kohteliaaksi tarkoitettussa käskyssä joskus

säilyttää imperatiivikin ja muokata käsky muulla tavoin neutraaliksi tai ystävälliseksi, joskaan ei erityisen kohteliaaksi. Jyrkän käskyn sävy muuttuu aivan toiseksi, kun siihen kytketään jokin pehmentävä liitepartikkeli:

- Varavaara: Alahan mennä, myöhästyvät muut elokuvista. (WK 128)
 Juho: — otas kiinni, nostetaan poika tuonne lämpoisemmälle puolelle. (T 47)
 Särkelä: Äläpäs sinä Saara puhu niin naukuvalla äänellä. (T 184)
 Schroderus: — Lähes näyttään, että sinulla on laudatur kahvinkeittossa. (T 69)

Liitepartikkelien avulla käskyt muuttuvat lempeiksi tai tuttavallisiksi kehotuksiksi. Liitepartikkelit eivät tee kohteliaiksi vain imperatiiveja, vaan yhtä hyvin ne pehmentävät esimerkiksi kysymyksiä:

- Jemmiina: Arvaakos tuomari, kuinka vanha minä olen? (T 70)
 Rva Margit Jansson: — Onkohan päätoimittaja tavattavana? (T 237)
 Heroja: Jokohan piirimies olisi tullut? (T 327)

2.10. *Himentimet*

Himentäminen on etäännyttämistä, jossa ilmaukseen liitetään jokin sanonnan merkitystä hämärtävä sana. Se on siis leksikaalista kohteliaisuutta. Himmentimien ryhmä on melko hajanainen; tavallisimpia himmentimiä ovat sanat *yksi, pieni, vain, vähän ja sellainen*. Himmennetty ilmaus saa usein entiseen verrattuna vähättelyn merkityksen, mihin puhuja pyrkiikin. Vaatimaton mutta ilmeisen varakas johtaja esimerkiksi esittäytyy seuraavasti:

- Huitu: Yks' johtaja Huitu vain Tampereelta. (WK 89)
 Huitu: Sellainen pieni margariinitehdashan minulla on. Ja vähän muutakin. — (WK 89)

Himentämällä voidaan välttää itsensä korostamista, mutta strategia sopii käytettäväksi myös toiselle henkilölle osoitettavissa kehotuksissa ja pyynnöissä. Puhuja voi esimerkiksi pyrkiä vähättelemään vaivaa, jota puhuteltava joutuu hänen pyyntöään toteuttaessaan näkemään:

- Fallsten: — Ettehän tahdo kieltää minulta tätä pientä ystävällistä palvelusta [= juhlapuheen pitämistä]? (T 211)
 Särkelä: Tuoko Fiina meille vähän juotavaa. (T 232)
 Japi: Rakas Husu, koeta puhua vähän hiljemmin — (WK 104)

Myös vastapuolesta tai jostakusta muusta henkilöstä esitettäviä väitteitä tavataan himmentää. Suoran ilmauksen sijasta voidaan lausua esimerkiksi

Huitu: Kuule, sinä taidat olla vähän epäkäytännöllinen. (WK 86)
 Heroja: Tämän rouvan mies on vähän huonossa kunnossa [= on sairastunut skitsofreniaan]. (T 131)

Himmennetyt ilmaukset implikoivat myötätuntoa sen sijaan että olisivat tuomitsevia. Sanonnan jyrkkyyttä pehmentävät ilmaukset ovat tavallisia puhekielessä. Jossain määrin himmentäminen — ja ilmausten lieventäminen ylipäättään — onkin puhekielelle ominaista rönsyilyä. On kuitenkin ilmeistä, että välittömässä ja henkilökohtaisessa kontaktissa asiat halutaan ilmaista mieluummin epämääräisesti kuin tarkasti. (Vrt. Saukonen 1970, 8.)

3. Metatekstuaaliset kohteliaisuuden ilmaisukeinot

Keskustelun onnistumisen edellytys on se, että osallistujat haluavat keskustella keskenään. Heiltä siis vaaditaan halua toimia yhteistyössä. (Grice 1975, 45—46.) Ei kuitenkaan ole itsestään selvää, että kerran aloitettu keskustelu sujuu hyvin ilman tietoista ponnistelua. Diskurssi muuttuu koko ajan, ja samalla puhetilanne, konteksti, ja sen vaatimukset muuttuvat. Ko-operatiivisuus itsessään ei takaa vuorovaikutuksen onnistumista, vaan keskustelijoiden on pidettävä huolta yhteisymmärryksen jatkumisesta. Kohteliaisuutta tarvitaan keskustelun hienosäätäjäksi ja ko-operatiivisuuden säilyttäjäksi. (Leech 1983, 15—16, 82.) Paitsi että kohteliaisuus suojelee yksittäisten puhujien kasvoja, se edistää myös keskustelun onnistumista.

Kohteliaisuuden tehtävä keskustelun hienosäätäjänä ilmenee ns. metatekstuaalisista kehyslauseista, jotka ovat seuraavanlaisia ilmauksia:

Hento: *Minä vain meinasin semmoisesta lakiasiaasta puhua.* (T 49)

Juho: — *Kysyn vain, joko pian tulet, kun on jo näin myöhäinen.* (T 45)

Kaisla: — *Olisin halunnut tietää, kuka se potilas oli, joka syöksyi täältä äsken ulos.* (T 124)

Kaija: *Minä vain sitä, että mitähän tänään laitettaisiin päivälliseksi.* (WY 25)

Vikker: Tuota — *sallitko, että teen hyvin epähienotunteisen kysymyksen.* Miehesi, millainen hän on? (WY 22)

Rouva Haukka: — *Pyydän ensiksikin lausua teille parhaan onnitelumme tänä suurena juhlapäivänänne.* (T 104)

Metatekstuaalinen kohteliaisuus on puhumisen aloittamisen ja itse sanomisen pehmentämistä. Kun varsinaisen sanottavan edelle sijoitetaan jokin pehmentävä lause, voidaan keskustelu aloittaa kohteliaasti ja samalla valmistella puhuteltavaa vastaanottavaiseksi. Metatekstuaalisilla lauseilla voidaan myös pyytää lupaa puhua, mikä on huomaavaista —

tosin enemmän osoitus hyvästä käytöksestä kuin kohteliaasta puheesta. Samoin puhuja voi kehyslauseetta käyttämällä ohjata keskustelun kohteliaasti haluamaansa suuntaan.

Toisinaan pehmentävät keskustelun avaukset toimivat jo sinänsä varoituksena mahdollisesta loukkauksesta tai niillä pyydetään etukäteen loukkausta anteeksi. Joskus pehmenystä kaipaa jopa kohteliaisuusfraasi, jonka sanominen paljaaltaan saattaisi vaikuttaa tyylyltä. Niinpä *onnea*-sanana sijasta voidaan sanoa *Haluaisin onnitella sinua*. Metatekstuaalisten lauseiden kohteliaisuus on usein kaksinkertaista: kehyslauseet sisältävät myös tekstuaalisia kohteliaisuuden ilmaisukeinoja, vaikka ne jo itsessäänkin ovat kohteliaita.

Metatekstuaaliset tungettelen välttämiskeinot sijoittuvat kohteliaisuusfraasien tavoin kohteliaan kielenkäytön ja kohteliaan käyttäytymisen rajalle. Tällaisen pehmentämisen lähtökohtana on se, että puhuja arvioi sanojensa sopivuutta senhetkiseen puhetilanteeseen objektiivisesti, ikään kuin sivullisena. Sanottavaansa hän peilaa niihin kielenkäytön normeihin, jotka määräävät, mitä saa/voi/pitää sanoa milloinkin ja miten (vrt. Teleman 1979, 21).

4. Kohteliaisuus kielenkäyttötapana

Tungettelematon kohteliaisuus ilmenee sanonnan lieventämisenä ja pehmentämisenä. Käskyistä, suorista kysymyksistä ja väitteistä tulee lieventämisen myötä kehotuksia, pyyntöjä, toivomuksia, ehdotuksia, neuvoja, muistutuksia ja tiedusteluja. Kohteliaaksi tekeminen vähentää ilmausten jyrkkyyttä, mistä taas välittyy puhujan halu välttää vallan käyttöä.

Samassakin ilmauksessa voi olla useita kohteliaisuuden ilmaisukeinoja. Monesti tietyt keinot esiintyvät yhdessä: esimerkiksi kieltosana pyrkii liittymään kimperatiiviin. Seuraavasta esimerkistä näkyvät kursoituina suomen kielen tavallisimmat modaaliset iskunvaimentimet:

Äyrämö: Niin olen ajatellut, että *emmeköhän me voisi heittää pois titteleitä ja reilusti sinutella toisiamme*. (WT 52)

Lause on *-ko/-kö*-kysymyslauseen muotoinen kehoitus, sen predikaattina on konditionaalissa oleva modaaliverbi, johon sisältyy kieltosana ja johon lisäksi vielä liittyy lieventävä liitepartikkeli *-hän*. Kohteliaisuuden ilmaisukeinojen määrä riippuu tavallisesti siitä, miten suuresti ilmaus uhkaa puhuteltavan tai puhujan kasvoja. Mitä uhkaavammaksi ilmauksen voi arvioida, sitä enemmän tarvitaan lievennystä. Ilmauksen muodollisella ja sisällöllisellä kohteliaisuudella on siis käänteinen suhde.

Tungettelemattoman ilmauksen kohtelias sävy syntyy usein välillisesti, jonkin toisen sävyn kautta. Tämä tarkoittaa, että kielenkäyttäjä voi

ilmaista toiveensa esimerkiksi ehdollisesti (käyttämällä konditionaalia tai *jos*-lausetta), kysyvästi tai kohteliaan pessimistisesti. Modaalista verbiä käyttämällä taas ilmauksen merkitys voidaan muuntaa yleiseksi, objektiiviseksi. Kieliopillisesti ilmaistava kohteliaisuus on siis saattoilmiö.

Tavallisesti kielenkäytön ihanteena on tarkka ilmaisu (Ikola 1979, 15). Se ei kuitenkaan ole kohteliaan kielenkäytön tavoite. Kohteliaisuuden ilmaisemisessa on kysymys tarkoituksellisen epätarkasta kielenkäytöstä. Epätarkan ilmauksen kuulija voi täydentää mielessään ja näin hän voi käsittää kuulemansa haluamallaan tavalla. Kuulijan sensitiivisyydestä riippuu, ymmärtääkö hän esimerkiksi vihjeen kehotukseksi.

Yleensä epätarkkuus ja epäsuoruus huonontavat asian perillemenoaa. Suorasukainen puhe on viestimisen kannalta tehokkainta, mutta sen hintana on kohteliaisuuden väheneminen, kuten esimerkiksi seuraavasta dialoginkatkelmasta selvästi ilmenee. Karstan ensimmäinen lause on vihje, toinen kohtelias kehotus, ja kolmas, joka vihdoin tavoittaa kuulijan, on tiukkasävyinen käsky.

Karsta: Olkaa hyvä, hammaslääkärin odotushuone on tuolla.

Potilas: — — Jaa, mitä?

Karsta: Olkaa hyvä ja poistukaa.

Potilas: Jaa minäkö.

Karsta: Niin, menkää ulos, ei tämä ole mikään potilaiden odotushuone. (T 30)

Tungettelemattomuus pelastaa monta puhetilannetta, mutta sen ilmaisemisella on myös rajoituksensa. Ensiksikin kohteliaisuuden ilmaisemisessa pitää pysyä kohtuudessa. Jos puhuja on tilanteeseen nähden liian kohtelias ja epäsuora, voidaan hänen käyttöksensä tulkita halpahintaiseksi imarteluksi tai vihamieliseksi ironiaksi. Toiseksi on tärkeää osata ottaa kohteliaisuus vastaan, sillä jos hienotunteisuudesta ryhdytään kilpailemaan, saattaa käydä niin kuin kahdelle samasta ovesta aikovalle, joista kumpikaan ei halua olla epäkohtelias ja mennä ensin: joko he eivät pääse liikkeelle ensinkään tai törmäävät toisiinsa.

Englantilaisten puheessa toistuu taajaan sana *please*. Suomalaisen suussa vastaavanlaiset fraasit eivät ole yhtä yleisiä, ja siksi suomalaisia onkin pidetty epäkohteliaina. Käsitys on tietenkin väärä. Englanti on analyttinen kieli, jossa kohteliaisuutta ilmaistaan syntaktis-leksikaalisin keinoin. Synteettisessä suomen kielessä taas niin kohteliaisuutta kuin muitakin saattomerkityksiä tuotetaan liittein, päättein ja tunnuksin. Sanoihin suffiksimorfeemeina piiloutuva kohteliaisuus on vaikeammin havaittavaa kuin leksikaalinen kohteliaisuus, mutta keinojen erilaisuus ei kavenna kielten ilmaisumahdollisuuksia tai vähennä niiden ilmaisuvoimaa. Myös kohteliaisuuden ilmaiseminen on sidoksissa kunkin kielen rakenteeseen.

LÄHTEET

Aineslähteet

- T = TURJA ILMARI 1983: *Kahdeksan näytelmää*. Juva
 WK = WALTARI, MIKA 1937: *Kuriton sukupolvi*. Porvoo
 WT = WALTARI, MIKA 1944: *Tulevaisuuden tiellä*. Porvoo
 WY = WALTARI, MIKA [1943—44]: *Yövieras*. Moniste vuodelta 1978. Suomen näytelmäkirjailijaliitto — Finlands dramatikerförbund ry. Helsinki. Moniste on säilytettiin Turun yliopiston kotimaisen kirjallisuuden oppiainekirjastossa.

Muu lähdekirjallisuus

- BROWN, PENELOPE — LEVINSON, STEPHEN 1978: Universals in language usage: Politeness Phenomena. GOODY, ESTHER N. (ed.): *Questions and Politeness*. Strategies in social interaction. Cambridge University Press, Cambridge.
 GREEN, G. M. 1975: How to Get People to Do Things with Words: The Whimperative Question. COLE, P. — MORGAN, J. L. (eds.): *Syntax and Semantics*. Speech Acts. Volume 3. Academic Press. New York.
 GRICE, H. P. 1975: Logic and Conversation. COLE, P. — MORGAN, J. L. (eds.): *Syntax and Semantics*. Speech Acts. Volume 3. Academic Press. New York.
 HAKULINEN, AULI 1987: Mies, nainen ja kieli. HOIKKALA, TOMMI (toim.): *Kieli, kertomus, kulttuuri*. Helsinki.
 HAKULINEN, AULI — KARLSSON, FRED 1979: *Nykysuomen lauseoppia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 350. Jyväskylä.
 HOUSE, J. — KASPER, G. 1981: Politeness Markers in English and German. COULMAS, F. (ed.): *Conversational Routine*: Exploration in Standardized Communication Situations and Prepatterned Speech. Mouton, The Hague.
 IKOLA, OSMO 1979: Epätarkkuus kielen käyttökelpoisuutta lisäävänä tekijänä. *Sananjalka* 21. Turku.
 LEECH, GEOFFREY N. 1983: *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
 MATHILDALDI, HILKKA-LIISA 1979: *Nykysuomen modukset*. I. Kvalitatiivinen analyysi. Acta Universitatis Ouluensis. Series B Humaniora No 7. Philologica No 2. Oulu.
 NIRVI, R. E. 1947: *Passiivimuotojen aktiivistumisesta*. Suomi 104. Helsinki.
 PENTTILÄ, AARNI 1963: *Suomen kielioppi*. Toinen, tarkistettu painos. Porvoo.
 SAUKKONEN, PAULI 1970: Puhekielen luonteesta. *Kielikello* 3. Helsinki.
 SEARLE, J. 1975: Indirect Speech Acts. COLE, P. — MORGAN, J. L. (eds.): *Syntax and Semantics*. Speech Acts. Volume 3. Academic Press. New York.
 TELEMAN, ULF 1979: *Språkrätt*. Lund.
 YLI-VAKKURI, VALMA 1986: *Suomen kieliopillisten muotojen toissijainen käyttö*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 28. Turku.

ARJA LAMPINEN: *Politeness Strategies in Finnish*

According to the theories of politeness put forward by Penelope Brown and Stephen Levinson (1978), and by G. N. Leech (1983), verbal politeness can be defined as unobtrusiveness; i.e. as respect for the other person's freedom of action, and as expressed sympathy. The motivation behind unobtrusive and sympathetic politeness is the speakers' desire not to lose face during conversation. Expressions of politeness belong to the realm of strategic speech acts, unobtrusive politeness especially so, since the speaker uses it to persuade the addressee and to reach his own private ends.

In Finnish, politeness is conveyed grammatically, as well as through conventional polite idioms. On the basis of material taken from Finnish dramatic texts, the ways of expressing politeness may be divided into textual and metatextual strategies. There are many textual strategies of politeness in Finnish — for example, the conditional and potential mood, the secondary past imperfect tense, the generic third person singular and passive, the interrogative sentence used as an exhortation (i.e. the so-called whimperative), suffixes, and pragmatic particles (such as *ehkä* and *kai*), words of injunction, series of verbs, and *jos*-clauses used for an exhortative function. Utterances may also be mitigated by making their content ambiguous, for example, by using the words *vain* or *pieni*, and by making reservations about the content of the message. Finnish is an affix language and it is therefore logical that, in Finnish, politeness should most often be conveyed through morphemes that are physically small.

The so-called frame-phrases (e.g. expressions such as *saanko pyytää*) represent metatextual strategies of politeness. They are widely used to soften obtrusive expressions and as friendly and natural opening addresses.

Expressing politeness most often proceeds through mitigation; the speaker aims at polite indirect expression, and this leads to syntactic and semantic indirectness. Politeness is expressed through ambiguity, even at the expense of clarity and successful communication.